

TO INDIANER-BIBLER
I DET KONGELIGE BIBLIOTEK

ET BIDRAG TIL NORDAMERIKAS ÆLDSTE BOGHISTORIE

AF

PALLE BIRKELUND

Den spanske armadas totale nederlag 1588 i farvandene omkring Storbritannien skabte baggrunden for en effektiv engelsk kolonisering af Nordamerika. Nu kunne briterne sætte magt bag deres næsten århundredgamle krav om en højhedsret over den nordamerikanske østkyst, og de var ikke sene til at udnytte den nye storpolitiske magtfordeling. Selv om flere koloniseringsforsøg slog fejl og forårsagede store tab af menneskeliv og kapital, gav man ikke op. 1606 oprettedes to handelskompagnier, hvoraf det ene næste år etablerede en koloni på den del af kysten, som søhelten Walter Raleigh, den romantiske og tragiske skikkelse i kampen for Englands storhed, havde givet navnet Virginia, og til trods for store tab og megen modgang bed man sig så godt fast, at det ikke lykkedes hverken indianerne eller sulten at få bugt med de nyankomne briter. Efter at man havde lært at tilberede tobakken og fået sat en eksport igang gik det fremad, og allerede i 1624 blev Virginia en kronkoloni.

Tyngdepunktet for den engelske kolonisering af Nordamerika kom dog til at ligge langt nordligere end Virginia, og det store år i Amerikas historie er da også 1620. I det år, få dage før juleaften, stævnede det engelske skib *Mayflower*, efter i over to måneder at have kæmpet sig frem over Nordatlanten, ind mod kysten ved Cape Cod i Massachusetts. Fra det nu så berømte skib gik 102 målbevidste, ja næsten fanatiske nybyggere, de såkaldte „Pilgrim Fathers“ i land på et sted, de kaldte Plymouth, og en ny epoke i Amerikas historie blev indledet. De nyankomne var solide mellemstandsfolk, handlende, håndværkere eller universitetsuddannede folk, der havde forladt deres hjemland for uhin-

dret at kunne begynde en ny tilværelse og skabe et nyt samfund i den ånd, der for dem var den eneste rigtige, den puritanske. Et teokratisk samfund indrettet efter visse republikansk-demokratiske principper var det ideal, de med stor energi og udholdenhed gik i gang med at virkeliggøre; men egentlige demokrater var de ikke, og nogen afvigelse fra den puritanske tro tåltes ikke. Der blev brug for al kraft og sejhed; allerede den første vinter bukkede halvdelen af nybyggerne under, men vanskelighederne blev overvundet, og strømmen af englændere, der af politiske, religiøse eller økonomiske grunde så deres fremtid bedre sikret i det fremmede og forlod hjemlandet, voksede i hastig takt. 1628 grundlagdes kolonien Salem, 1630 Boston, og på det tidspunkt var der ca. 7000 engelske kolonister på det nordamerikanske fastland; et tiår senere var tallet vokset til over 20.000, hvortil kom mindst det dobbelte antal, som havde slået sig ned på de vestindiske øer og på Bermuda. Med undtagelse af små områder, der var i hænderne på svenskere og hollændere, var hele kysten fra Maine til Carolina i engelsk besiddelse.

De religiøse, økonomiske og politiske forhold vekslede stærkt fra sted til sted, men kraftcentret kom som nævnt til at ligge mod nord, ikke mindst efter at kolonierne Plymouth, Massachusetts, New Haven og Connecticut i 1642 dannede forbundet „The United Colonies of New England“.

Vanskeligheder var der nok af, religiøse og sociale stridigheder hæmmede udviklingen, men det gik fremad; mange idealer måtte gang på gang lide nederlag, men der skabtes i de ugæstmilde egne livssyn og samfundsformer, der den dag i dag præger „the American Way of Life“.

Nybyggerne tog meget af det gamle England med sig over Atlanten, men de ønskede at skabe et nyt England, og hertil behøvedes naturligvis foruden kirker og skoler også universiteter og anden immateriel kultur, eller som det blev udtrykt i et anonymt skrift fra 1643¹⁾: „After God had carried us safe to New England, and wee had builded our houses, provided necessaries for our liveli-hood, rear'd convenient places for Gods worship, and settled the Civil Government: One of the next things we longed for, and looked after was to advance Learning . . .“.

Allerede i 1638 kunne man da også i Newtown tæt uden for Boston begynde undervisningen ved et beskedent college, som var spiren til det nu så berømte Harvard University i Cambridge, som Newtown kom til at hedde netop for at markere, at det var et nyt lærdomssæde, man grundlagde.

Få uger før Harvard College åbnede sine porte, kunne man i Londons dokker se det gode skib *John of London* blive gjort klar til en færd over

¹⁾ New England's First Fruits, 1643.

Atlanten og blive lastet med den ene balle papir efter den anden og med flere store og tunge kasser, der kom fra Holland. Kun få indviede vidste, at disse indeholdt skriftmateriel og andet udstyr til den bogtrykpresse, der skulle blive Nordamerikas første¹). *John of London* ejedes af en velstående købmandsfamilie, Glover, og havde ombord som passager et af slægtens medlemmer, the Reverend Josse Glover, der var ivrig puritaner og allerede nogle år forinden på grund af sin ulydighed overfor visse af den anglikanske kirkes læresætninger og forordninger var kommet på det sorte bræt, blevet suspenderet og i 1636 tvunget til at tage sin afsked. Han anvendte sin ledighed til i samarbejde og forståelse med sine trosfæller på den anden side af havet at forberede oprettelsen af et bogtrykkeri i den nye verden. Han indkøbte materiel i Amsterdam og engagerede en fingernem låsesmed Stephen Daye og hans sønner, hvorefter Matthew Daye, til at følge med til Amerika. Selv oplevede han ikke at se sine planer ført ud i livet, han døde under overfarten, men hans enke, Elizabeth Harris, etablerede trykkeriet i Cambridge, og New Englands hæderkronede guvernør John Winthrop kunne i sine annalistiske optegnelser om New Englands historie under omtalen af begivenhederne i den første måned af 1639 (3: marts) notere: „A printing house was begun at Cambridge by one Daye at the charge of Mr. Glover who died on sea hitherward“²).

Gutenbergs blysoldater var i deres erobringstogt gennem lande og over have nået til Nordamerika, hvor de hurtigt kom i kirkens, forvaltningens og hele det offentlige livs tjeneste. Først senere, bemærkelsesværdigt sent, blev trykpressen taget i brug til ikke-officielle, ikke-løkkalt prægede arbejder. Med sådanne blev man forsynet fra England.

At man så hurtigt fik etableret et trykkeri i de nordlige kolonier er et vidnesbyrd om pionerernes intellektuelle ekspansionstrang og trang til opposition. Fra hjemlandet var man vant til, at bogtrykkerkunsten blev forfulgt og kontrolleret; på et tidspunkt da man i Vesteuropa havde

¹) Om denne foreligger en omfattende litteratur. Den nyeste behandling er „The Cambridge Press 1638-92“ udgivet i 1945 af den amerikanske boghistoriker George Parker Winship. Denne bog, hvori er optrykt en stor del af de om trykkeriet bevarede dokumenter m. v., har leveret meget af materialet til nærværende artikel; en række oplysninger er dog hentet bl. a. i L. C. Wroth's „The Colonial Printer“ 2d, ed. 1938, i sammes „The Cambridge Press“ i: „Bookmen's Holiday. Notes and Studies written and gathered in tribute to Harry Miller Lydenberg“, 1943, p. 498-524, samt i C. Evans' American Bibliography, Vol. I (1639-1729), 1903.

²) John Winthrop: A Journal Of the Transactions and Occurrences in the settlement of Massachusetts and the other New England Colonies, from the year 1630 to 1644, Hartford 1790, p. 171.

trykkerier i næsten enhver større by, var der i England kun fire byer med egne trykkerier, nemlig London, York, Oxford og Cambridge. Grunden hertil var naturligvis regeringens og kirkens kamp for at hindre oppositionen i at komme til orde, og først i 1695 blev der givet fri bane for oprettelsen af bogtrykkerier. Man ser således det ejendommelige, at små nybyggerbyer i Amerika som Cambridge, Boston og Philadelphia havde bogtrykkerier længe før så gamle og store byer som Liverpool, Birmingham og Leeds.

Det første produkt fra det lille trykkeri i Cambridge var et etbladstryk „The Freeman's Oath“, en trykt formular for dem, der erhvervede de fulde borgerrettigheder i New England. Vi kender ikke noget eksemplar, og heller ikke en almanak fra 1639 er bevaret. Af den første bog, der udgik fra Mrs. Glovers presse, Davids salmer „newly turned to metre“, den berømte „The Whole Book of Psalms“ – The Bay Psalm Book –, der for amerikanerne er, hvad Gutenbergbiblen er for europæerne, kendes få eksemplarer. For få år siden erhvervede Yale University Library et eksemplar af bogen; prisen for den var den nette sum af 151.000 dollars¹⁾. The Bay Psalm Book må i betragtning af de forhold, hvorunder den blev til, siges at være typografisk vellykket. Trykkeriets leder Stephen Daye var som nævnt låsesmed og havde ingen typografisk uddannelse, derimod antager man, at hans søn Matthew, der jo fulgte faderen til Amerika og da var ca. 18 år gammel, har haft en vis uddannelse i bogtrykkerfaget, og det er sikkert ham, der blev Cambridge-pressens egentlige mester.

Mrs. Glovers ægtede efter få års enkestand en af de kendte skikkelser i New Englands ældste historie, Harvard College's præsident Henry Dunster, og på denne måde gik det til, at pressen flyttedes til kollegiet og inden længe blev overtaget af dette.

Fra pressen udgik iøvrigt i fyrreerne en række almanakker, prædikener, love, universitetsprogrammer m. v. og i 1651 en ny udgave af Bay Psalm Book. Et betydningsfuldt og særpræget islæt i pressens produktion var imidlertid det, der skyldes „Indianernes Apostel“, Roxbury-præsten John Eliot, en fremtrædende og tiltalende skikkelse i missionshistorien²⁾.

Eliot var født 1604 i Essex og tog i 1622 sin Bachelor-grad fra Jesus College i det gamle Cambridge, hvorefter han blev knyttet til en skole i Chelmsford som lærer i hebraisk og andre gamle sprog. Skolens leder, Thomas Hooker, var ivrig puritaner og påvirkede den unge Eliot så stærkt, at han i 1631 fulgte ham til New England for at blive præst der. Efter en kort tid at have virket i Boston blev han præst i Roxbury, en nygrundet koloni nærved Boston. Med stor ildhu gik han op i sin gerning,

¹⁾ Times Literary Supplement, 29. marts 1947.

²⁾ Om ham se bl. a. S. E. Morison: Builders of the Bay Colony, 1930, p. 289–319.

og ikke mindst optaget blev han af missionsvirksomheden blandt indianerne, hvis land kolonisterne trængte ind i, og med hvem de udkæmpede skånselsløse kampe men også stod i en vis fredelig forbindelse. I sin iver for at udbrede evangeliet blandt de indfødte blev han varmt støttet af landsmænd i England og også, men mere lunkent, af sine medkolonister; men Eliot så videre end de fleste andre. Han ville ikke alene kristne indianerne, han ville også skaffe dem mere tålelige levevilkår og forsøge at få dem til at „live in a more orderly way amongst us“. Det skulle bl. a. ske ved at oprette selvstyrende indianer-landsbyer, hvis indbyggere skulle lære håndværk og landbrug og lære at læse og skrive. En sådan indstilling mødte en ikke ringe modstand hos Eliots omgivelser, der hyldede princippet „A good Indian is a dead Indian“ og så på de indfødte som „devilish men who serve nobody but the devil“; man forargedes, når Eliot påstod, at der i og for sig ikke var noget i vejen for, at Guds røst havde lydt både på engelsk og indiansk!

I Massachusetts var der på Eliots tid fem forskellige indianerstammer, der talte hver sin dialekt af det algonkianske sprog, et sprog som det synes umuligt at lære, men Eliot fik efter den såkaldte Pequot-krig i 1637, hvor englænderne tog en mængde fanger, hvoraf en del blev solgt som slaver eller tjenere, lejlighed til at få en indianer i huset hos sig. Senere fik han som tjener Job Nesutan, og ved daglig omgang med ham og sit samkvem med indianerne iøvrigt, lykkedes det efterhånden Eliot at lære deres sprog. Han fik forment et skriftsprog og opstillede de grammatikalske love, og i midten af fyrrerne var han i stand til at prædike for de indfødte i deres eget sprog. Hans missionsarbejde fik god fremgang, men han måtte overbevise skeptikere om sin sprogfærdighed ved at arrangere hele demonstrationer der viste, at indianerne virkelig forstod ham, når han prædikede for dem eller katekiserede med dem. Eliots arbejde vakte berettiget opmærksomhed også i det gamle England, og det lykkedes ham her i 1649 at få oprettet „The Corporation for the Promoting and Propagating of the Gospel of Jesus Christ among the Indians in New England“, en sammenslutning, der i årenes løb fik indsamlet store summer til missionsarbejdet i New England, summer der her blev administreret af the Commissioners of the United Colonies in New England.

Eliot var måske nok lidt stridbar, og der var i hvert fald ofte visse kontroverser mellem ham og de to organer; man så med skepsis på Eliots stadige krav om flere penge og mente, at hans godgørenhed måske gik lidt for vidt. Men „Indianernes Apostel“ fortsatte ufortrødent, og i 1654 fik han udgivet den første bog trykt i det nordamerikanske indianer-

sprog¹). Noget eksemplar af den er ikke kendt, men den kom i flere udgaver, og den tredie, der er fra 1669, kendes i et enkelt eksemplar, der ejes af universitetsbiblioteket i Edinburgh. Af titlen, der lyder: „The Indian Primer; or The way of training up of our Indian Youth in the good knowledge of God, in the knowledge of the Scriptures and in an ability to Reade“, ses, at det foruden at være en katekismus er en slags ABC for indianerne. På det tidspunkt, da bogen udkom for første gang, var Eliot i fuld gang med at realisere et af de store mål, han havde sat sig: en fuldstændig oversættelse af biblen til det algonkianske sprog. Mange mente, at det var mere hensigtsmæssigt at lære indianerne at læse biblen på engelsk, hvad der dog stred direkte mod Eliots hele missionspolitik, mens andre mente, at opgaven var umulig at løse, i hvert fald for Eliot. For at overbevise skeptikerne fik han i 1655 trykt en prøveoversættelse af Matthæus-evangeliet og af Genesis. Af den første kendes intet eksemplar, men af Genesis blev et eksemplar fundet i 1937 af John Eliots fremragende bibliograf, den kendte amerikanske boghistoriker Wilberforce Eames. I 1658 havde Eliot hele bibeloversættelsen færdig.

Det er ikke her stedet at gå ind på spørgsmålet om oversættelsen betragtet som sprogligt mindesmærke; at den også i så henseende er meget værdifuld, siger sig selv, og den indtager en fremtrædende plads i den sammenlignende sprogvidenskabs historie. Naturligvis kan oversættelsen ikke stå sig fuldt ud mod en moderne filologisk kritik, men når det har været hævdet, at indianerne ikke forstod biblens ord i den Eliotske sprogdragt, er det sikkert ikke rigtigt. Moderne specialister i indianersprog har rost den som værende så god som nogen anden oversættelse, der gennem tiderne har været foretaget til et primitivt sprog, som ikke tidligere overhovedet havde været skrevet, og endnu mindre trykt, og den dialekt den var skrevet i – Natick dialekten – blev utvivlsomt forstået af de indianerstammer, som levede i New England. Af den nedennævnte anden udgave af biblen fra 1680'erne er da også bevaret flere eksemplarer, der bærer spor af at have tilhørt indianere og at have været flittigt læst, ligesom man har vidnesbyrd om, at den Eliotske bibel helt op i slutningen af det 18. århundrede blev benyttet af indianerne.

Da Eliot begyndte det kæmpearbejde, det må have været ene mand at oversætte hele biblen til indiansk, troede han ikke selv på, at det skulle lykkes ham at se den trykt, men det gik bedre, end han havde

¹) Om denne og Eliots andre indianske bøger se Wilberforce Eames' rigt annoterede bibliografi: *Bibliographic Notes on Eliot's Indian Bible and on his other translations and works in the Indian language of Massachusetts*, Wash. 1890. (Særtryk af J. C. Pilling's *Bibliography of the Algonquian Languages*, 1891).

ventet, og i 1659 blev der af selskabet i London bevilget de fornødne penge til arbejdet. Men endnu en hindring dukkede op. Cromwells død i 1658 og den efterfølgende „restauration“ medførte blandt meget andet, at bibelselskabet blev ophævet, men Eliots forkæmper, den bekendte Richard Baxter fik selskabet reorganiseret under navnet „Society or Company for the Propagation of the Gospel in New England and the parts adjacent“, der fik kongelig godkendelse i 1662 og iøvrigt eksisterer den dag i dag. Reorganisationen medførte imidlertid ikke noget afbræk i forberedelserne til og selve trykningen af den indianske bibel.

En forudsætning for, at det store trykkearbejde kunne udføres i Cambridge, var, at trykkeriet dér, hvis materiel ikke var blevet fornyet eller suppleret siden oprettelsen, blev udvidet. Fra England bestilte man fra et hollandsk skriftstøberi det særlige skriftmateriel, der skulle til, bl.a. den særlige logotype oo og et ekstra stort antal af typerne k og q, som er så dominerende i det algonkianske sprog. Man indkøbte også en ny presse og engagerede en uddannet bogtrykker, Marmaduke Johnson, der tilhørte en kendt boghandlerfamilie i London. Onde tunger ville vide, at hans motiv til at tage til Amerika var ønsket om at slippe væk fra sin kone, men hvorom alting er, i april 1660 skriver han under på, at han vil tage til Cambridge og blive der i tre år for en årlig løn af 40 £, hvortil kom „good and sufficient meat, drinking, washing and lodging“, og „do and use his best endeavor, art, skill, and knowledge as well in setting as in all other works and employments touching the printing of the said Bible and other books aforesaid. And shall work twelve hours in every day at the least in the same employment (Sabbath days excepted) . . .“.

Få måneder efter var Johnson i Cambridge og sammen med Samuel Green gik han i gang med bibelarbejdet. Green havde efter Matthew Daye's død i 1649 overtaget ledelsen af trykkeriet, eftersom „there was none in the country to carry it along“, og meget tyder på, at også en oplært indianer blev ansat som hjælper, og hjælp kunne nok behøves, det var jo en mildest talt meget fremmedartet tekst, man skulle sætte og læse korrektur på. Hvad mener man f. eks. om følgende tilfældigt udvalgte linier:

Kah ahquoantamaiinnean nummatcheseonganonash, newutche nenawun wonk nutahquoantamauounnonog nishnoh pasuk noonamontukquoh-whonan, kah ahque sagkompagninnean en qutchehettuongañit, qut poh-quawussinnean wutch matchitut. (Lukasevangeliets 11. kapitel, vers 4.)¹⁾

¹⁾ Og forlad os vore synder, thi også vi forlader enhver, som er skyldig over for os; led os ikke ind i fristelse, og fri os fra det onde!

Skønt et sjældent godt kildemateriale tillader os at følge trykningen af biblen måned for måned, må det her være tilstrækkeligt at nævne, at man ved starten regnede med at kunne sætte og trykke et ark om ugen. Hvor store tekniske vanskeligheder man måtte overvinde, vil enhver fagmand kunne forstå, i betragtning af at man sikkert kun har haft typemateriel til fire ark, således at man måtte lægge satsen til hvert ark af umiddelbart efter trykningen for at kunne gå i gang med at sætte det næste; alligevel kunne man i sommeren 1661 slutte trykningen af det nye testamente og gå i gang med det gamle testamente. Trykningen af dette og den metriske oversættelse af Davids salmer, der sammen med et enkelt blad indeholdende nogle leveregler afslutter den Eliotske bibel, varede et par år, således at hele bibelværket var færdigt i eftersommeren 1663, og da havde de mænd, der betjente trykkeriets to presser, ca. 175.000 gange presset den tunge digel mod trykformen, idet selve biblen blev trykt i et oplag på ca. 1000, mens det nye testamente blev trykt i 1500 eksemplarer, hvoraf de 500 blev udgivet separat, og af disse blev i det mindste 40 forsynet med engelsk titelblad og dedikation.

Under trykningen af det gamle testamente, nærmere bestemt i oktober 1661, indtraf en begivenhed, som truede med at standse eller i hvert fald alvorligt forsinke bibelarbejdet. Marmaduke Johnson, der havde boet hos Samuel Green siden sin ankomst, blev da ikke alene forment enhver adgang til det Greenske hjem, men blev stillet for retten anklaget for forsøg på at „obtain the affections of Elizabeth Green“, Samuels datter, og hvad værre var, til trods for faderens forbud at have fortsat sit måske ikke helt uvelkomne kurmageri til Elizabeth, idet han tog „all opportunities to get in to her company coming into ye yard in the evening time & divers times did send for her to Wm Barratts, where they were often together, & throw his flattering & alluring expressions shee was greatly insnared by him, for the wch she secht now case to lament her own folly & to blesse the Lord that hath deliverd her from so great a snare“. Elizabeth Green gik under et af de senere forhør mere i detaljer og fortalte, at hun havde holdt stævnemøde med den unge Johnson i Barratts hus „where they were together in the house alone sundry hours, & ye sd Johnson did much importune her to ingage her selfe to him by a sollem promise of mariage“. I betragtning af, at Johnson som nævnt havde en kone siddende i London, var hans adfærd naturligvis i skærende modstrid med den puritanske moral og også med koloniens love, og han blev idømt en bøde på ikke mindre end 25 £. Da han ikke kunne betale, måtte han „continue in prison untill his fine be satisfied, & security given for his good behavior“. Men selv om måske

ingen havde medlidenhed med Johnson, så var han en vigtig betingelse for, at trykningen af biblen kunne blive færdig i rette tid, og både den vrede fader og John Eliot blev betænkelige, da Johnson havde været væk fra trykkeriet et halvt års tid, og bibelarbejdet blev svært forsinket; visse kræfter blev derfor sat i gang, og selv om retten i april 1662 giver blankt afslag på Johnsons bøn om at komme på fri fod, så finder vi ham alligevel ganske kort tid efter tilbage i trykkeriet, hvor han jo unægteligt også gjorde mere nytte end i fængslet, og hvad mere bemærkelsesværdigt er, Samuel Green tager ham igen i sit hus, som om intet var hændt, men det er sandsynligt, at den ombejlede Elizabeth nu opholdt sig uden for rækkevidde!

Efter at Johnson igen var kommet i arbejde, blev tempoet i trykkeriet sat betydeligt op, så man indvandt den tabte tid, og i efteråret 1663, tre år og nogle få uger efter at arbejdet var begyndt, var det ca. 1200 sider store værk færdigt fra pressen, og de beregninger, der som nævnt var gjort før man gik i gang, hvorefter „the printers doubt not but to print a sheet every weeke and compute the whole to amount a hundred and fifty sheets“, havde vist sig at være beundringsværdigt præcise.

Af den Eliotske bibel, den første bibel trykt uden for Europa, er, – i forhold til oplagets størrelse – kun få eksemplarer, såvidt man ved ca. 60, bevaret. Bibliografisk kan de, når hensyn tages til antallet af titelblade, tilstedeværelse af dedikation m. v., klassificeres i 7 forskellige grupper. Det kongelige Bibliotek ejer et eksemplar, der tilhører den tredje gruppe, og da det ikke er omtalt i den rige litteratur om Cambridgepressen eller i Eames' og Evans' lister over eksisterende eksemplarer, skal her gives en nærmere beskrivelse af det:

Bl. 1: tomt.

Bl. 2: Titelblad med engelsk titel til hele biblen, ramme sammensat af agern-røskener (se illustrationen).

Bl. 3-4 (med arksignatur A3-4): Dedikation fra The Commissioners of the United Colonies in New England til kong Karl II.

Bl. 5a: tomt.

Bl. 5b: Indholdsoversigt på algonkiansk til hele biblen.

Bl. 6-419 (med arksignatur (hvori enkelte trykfejl) A-Mmmmm2): Det gamle testaments tekst.

Bl. 420: Titelblad i samme ramme som bl. 2. På sidens nederste halvdel mellem to vandrette linier findes en rombeformet vignet sammensat af røskener i otte linier. Bagsiden tom.

Titel: WUSKU / WUTTESTAMENTUM / NUL-LORDUMUN /

T H E
H O L Y B I B L E :
C O N T A I N I N G T H E
O L D T E S T A M E N T
A N D T H E N E W .

Translated into the
I N D I A N L A N G U A G E ,
A N D

Ordered to be Printed by the *Commissioners of the United Colonies*
in *NEW-ENGLAND,*

At the Charge, and with the Consent of the
C O R P O R A T I O N I N E N G L A N D
For the Propagation of the Gospel amongst the Indians
in *New-England.*

C A M B R I D G E :
Printed by *Samuel Green* and *Marmaduke Johnson,*
M D C L X I I I .

Titelblad til 1. udgave af biblen oversat til det indianske sprog af John Eliot,
trykt i Cambridge, Mass. 1661-63.

- JESUS CHRIST / Nuppoquowhussuaeneumun. / [Nyt / hans testamente / vorherre / Jesus Kristus / vor frelser.]
 (Vignet) CAMBRIDGE: Printed by *Samuel Green and Marmaduke Johnson.* / MDCLXI.
 Bl. 421-463 (med arksignatur A2-L4): Matthæus-, Markus- og Lukas-evangeliet.
 Bl. 464-546 (med arksignatur Aa-Xx3): Resten af det ny testamente.
 Bl. 547: tomt.
 Bl. 548-597 (med arksignatur A-N2): *VVAME* / *Ketoohomae uke-toohomaongash* / DAVID / [Alle Davids syngende sange].
 Bl. 598: Kristne leveregler.
 Bl. 599: tomt.

Bogens format er kvart, og det foreliggende eksemplar måler 190×148 mm (eller $7\frac{4}{8} \times 5\frac{13}{16}$ inches), således at det er omtrent lige så stort som det største eksemplar, der findes beskrevet af Wilberforce Eames (bibliografiens no. 15, der måler $7\frac{5}{8} \times 5\frac{7}{8}$ inches). Som brødskrift er anvendt en type på 8 punkt, der svarer til vores petit, men dengang kaldtes brevier. Skriftsnittet er antikva og er næsten det samme som findes i det typemateriel biskop Fell i 1672 indkøbte i Holland til Oxford University Press. Trykkeriet rådede over otte forskellige grader fra en 24 pkt. dobbelt pica til en nonpareil på 6 pkt., og alle grader findes repræsenteret i biblen. Teksten er trykt dobbeltspaltet med levende kolumnetitel. Antallet af typeenheder pr. side er ca. 4500 og linietallet pr. spalte normalt 62, men i det nye testaments ark I, K og L er tallet sine steder 63 og 64. Denne variation står i forbindelse med det forhold, at der inden for dette afsnit af biblen er to arksignaturer, A-L og Aa-Xx; det må skyldes, at to sættere samtidigt er begyndt på hver sin del af det nye testamente. Man antager, at Johnson er mester for den sidste del (Aa-Xx), mens Green har udført de første ark. For at være sikker på at slutte ved udgangen af et ark har denne på de sidste sider af Lukas-evangeliet måttet forøge linietallet. Der er iøvrigt visse forskelle mellem trykket i arkene med de to forskellige alfabet-signaturer, således i kolumnetiteln, og Johnson indleder sit afsnit (Johannes-evangeliet og ud) med en røskensfrise og et træskåret (klichéret) initial, mens hverken Markus- eller Lukas-evangeliet har en sådan indledning. Endvidere er der i den sidste del i vid udstrækning anvendt logotypen oo i kursiv, sikkert af mangel på normale typer. Som initialer er i almindelighed anvendt store majuskler, men på bl. A1 i det gamle testamente og på bl. A2, Aa1, Dd (verso) i det nye samt på bl. A1 i Davids salmer findes større

træskårne (klichérede) initialer på blomstret baggrund. Initialet på bl. Dd er spejlvendt. Dedikationen indledes med et passepartout-initial. På de samme sider på hvilke der findes store initialer, findes også røskensfriser, hvoraf de to sidst forekommende er ens. Biblen er overalt forsynet med kustoder, og i testamenterne findes noter i begge marginer; henvisningerne til dem sker ved hjælp af et lille kursivbogstav indsat foran det pågældende ord i teksten.

Det kongelige Biblioteks eksemplar er bemærkelsesværdigt derved, at det ikke har den ellers almindeligvis forekommende trykfejl i kolumnetitlen på recto-siderne af bl. L2 og L4, nemlig „Chap. 10“ og „Chap. 15“ i stedet for „Chap. 21“ og „Chap. 24“. Fejlen må være blevet opdaget under trykningen og rettet i den sidste del af oplaget.

Det papir biblen blev trykt på, blev indkøbt i flere omgange og sendt fra England til New England, der endnu ikke havde nogen papirmølle. Kvaliteten er da også noget forskellig i de forskellige dele af biblen, ligesom der forekommer flere forskellige vandmærker. Til biblen blev indkøbt ialt 368 ris papir, men til selve de færdige eksemplarer er kun medgået 327, således at over 40 ris er gået til korrekturaftryk m. v. Trykkets kvalitet veksler noget, men som helhed må det siges, at den Eliotske bibel er udmærket håndværk og slet ikke præget af det hastige og tilfældige, som karakteriserer så mange andre missionstryk. Titelbladene er godt komponerede med en sikker brug af typer og ornament.

Størstedelen af biblens oplag var naturligvis bestemt til at skulle uddeles blandt de indfødte og har derfor kun indianske titelblade, men en del af oplaget blev forsynet med engelsk titelblad til hele biblen og med en engelsk fortale, og Det kongelige Biblioteks eksemplar tilhører denne del af oplaget. Naturligvis skulle der bruges en del eksemplarer til uddeling i England bl. a. til medlemmerne af det tidligere omtalte New England Company, der financierede trykningen. Disse dedikations-eksemplarer blev indbundet i mørkeblåt maroquin ved London-boghandleren Samuel Gellibrands formidling, og i april 1664 overrakte præsidenten for selskabet, Robert Boyle, kongen et eksemplar, men audiensen blev brat afbrudt, da der kom en ekstraordinær envoyé, som krævede kongens øjeblikkelige nærværelse og, skriver Boyle, „hindred me from receiving that fuller expression of his grace toward the translators and Dedicators that might otherwise have been expected“.

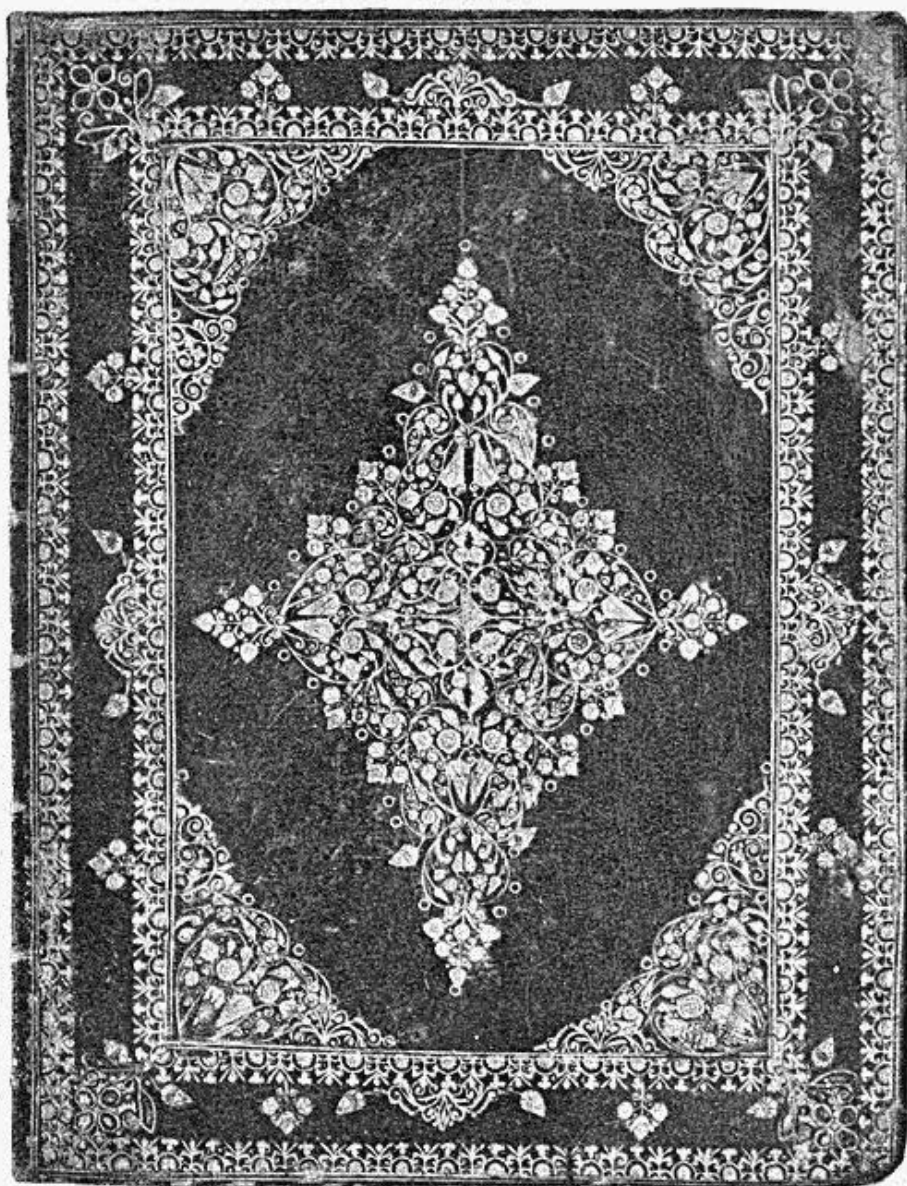
Der er meget, der tyder på, at Det kongelige Biblioteks eksemplar af biblen er et af disse dedikationseksemplarer; i hvert fald er det meget fornemt indbundet, i mørkeblåt, næsten sort, maroquin og med en overdådigt forgyldning på sider og ryg, med randbordurer m. v. På ryggen

findes seks ægte bind, og bogen har iøvrigt i sin tid været forsynet med blå silkebånd til at holde bindet sammen. Alle tre snit er forgyldte, og beskæringen er så skånsom, at høvlen især på undersnittet i mange tilfælde ikke har rørt bladene. Forsatspapiret er kammarmor og udført i rødt, gult, blåt og hvidt.

Iøvrigt blev en del af oplaget indbundet af Boston-bogbinderen John Ratcliff, ligesom også Samuel Green påtog sig at indbinde et par hundrede eksemplarer. Af disse i samtidige amerikanske bind indbundne eksemplarer kendes nu kun tre eksemplarer, medens man mener at kunne identificere fire af de eksemplarer, man til gavebrug lod den ovennævnte Gellibrand indbinde hos en eller flere bogbindere i London. Er Det kongelige Biblioteks Eliotbibel et femte gaveeksemplar i originalt bind, er dets værdi i dag meget stor, men selv om det ikke skulle være tilfældet, er den alligevel i betragtning af sit samtidige bind og komplette tilstand en stor kostbarhed, og det var billigt når biblioteket i sin tid erhvervede det for 2 mark, eller en kroners sølvværdi!

Der kan nemlig ikke være tvivl om, at biblen stammer fra det berømte Thottske bibliotek, det største og mest alsidige privatbibliotek, der nogensinde har været her i Danmark. Efter Otto Thotts død i 1785 blev hans næsten 200.000 bind store bibliotek, efter at Det kongelige Bibliotek som gave havde modtaget alle håndskrifter og bøger trykt før 1530, som bekendt solgt ved en række auktioner – og til skandaløst lave priser. I auktionskatalogen fra 1789, Bd. 1, part 1, s. 104 findes under gruppen *Biblia Americana* som nummer 2354 følgende: „*Biblia in linguam Indicam s. Virginianam translata a Jo. Eliot, dicata Carolo II. Regi Angliae. Cantabrig. in Nova Anglia typ. Sam. Green. 661–63. t. [egumentum] c.[ori]o T.[urcico] n.[igro] fol.[ia] aur.[ata]*“. Af det i Universitetsbiblioteket opbevarede eksemplar af auktionskatalogen, der er forsynet med priser og købernavne, fremgår, at Det kongelige Bibliotek erhvervede bogen for de ovennævnte 2 mark. Det er således Otto Thotts fænomenale samleiver og bogkendskab vi kan takke for, at biblioteket ejer denne – og mange andre – virkelige sjældenheder.

Hvorfra Thott har erhvervet bogen, får man straks en anelse om, når man ser på biblens friblad; øverst oppe står nemlig med blyantskrift en prisangivelse „– 12 –“ skrevet med en hånd, som kendes fra mange andre af Thotts bøger: den kendte London-boghandler Thomas Osborne's. Af ham købte Thott flere hundrede bøger stammende fra det berømte Harley'ske bibliotek, som Osborne realiserede i årene 1743–45, og hvorover han udgav en fem bind stor katalog. I *Catalogus Bibliothecae Harleianae*, Vol. III, London 1744 findes på side 398 under afsnittet

Forsiden af det mørkeblå, næsten helt sorte maroquinbind om Det kongelige Biblioteks eksemplar af den Eliotske bibel, trykt i Cambridge 1661-63.
Originalens størrelse 19,7 × 15 cm.

English Divinity &c. Quarto, „7109. Holy Bible in the Indian Language, 1663“, og selv om det må undre, at der ikke er bemærket noget om eksemplarets fine beskaffenhed, er der næppe grund til at tvivle om, at det er Det kongelige Biblioteks bibel, der er tale om. Familien Harley er kendt for sine bibliofile interesser, der kulminerede under Robert Harley (1661–1724) og sønnen Edward Harley, efter hvis død 1741 det store bibliotek blev solgt til Thomas Osborne¹⁾.

Hvor længe det foreliggende eksemplar af den Eliotske bibel har været i Bibliotheca Harleiana, kan næppe opklares, det har i hvert fald været på andre hænder, før det nåede her. På fribladet findes, hvad der synes at være en ejerantegnelse, nemlig i øverste højre hjørne bogstaverne K L M og i linien nedenunder P. 15 eller Pr. 15. Det drejer sig muligvis om en bibliotekssignatur, og det samme er vel de bogstaver nu anbragt på en brøkstreg med n som nævner, der er skrevet i øverste hjørne af forsatsbladets bagside. Bogens forperm er omtrent helt oppe forsynet med en lille påklisset seddel, der går 6–7 mm ind på bindets inderside, omkring bindets kant og et par mm ind på selve bindets forside; på den indvendige del af mærkesedlen ses oven over hinanden to bogstaver, der kan læses som l og g eller s og g (Samuel Gellibrand?). Sandsynligvis er der dog tale om en pladssignatur.

Fuldførelsen af den indianske bibel var en triumf for John Eliot og en sejr over dem, der havde stillet sig tvivlende over for hans foretagende, og den følgende halve snes år blev sikkert hans lykkeligste. Han fik udgivet forskellige andre værker på algonkiansk bl. a., den tidligere nævnte udgave af „The Indian Primer“ (1669), Rich. Baxters berømte „Call to the Unconverted“ (1664), Lewis Baylys „Practice of Piety“ (1665) og „The Indian Grammar“ (1666). Antallet af omvendte voksede, og Eliot og hans hjælper Daniel Gookin, der i 1656 blev den første præst for de indianske menigheder, fik oprettet en række af de særlig selvstyrende indianerlandsbyer, og her holdt Eliot „sommerkurser“ i teologi, logik og klassisk litteratur! Naturligvis led han også skuffelser, men han havde alligevel mere held end Harvard College, der ved at oprette et særligt Indian College søgte at lære indianerne den europæiske kultur. Af de få unge indianere, der søgte optagelse, var der dog kun en, der fuldførte studiet, og han døde desværre året efter. Hans navn var Caleb Cheeshateaumuck, den eneste indianer, der har opnået eksamen fra Harvard universitetet.

Den såkaldte kong Philips krig, 1675–76, betød en katastrofe for John Eliot og hans missionsarbejde. Krigen blev startet af høvdingen –

¹⁾ Se bl. a. W. Y. Fletcher: *English Book Collectors*, 1902, p. 150–56.

Sachem'en – for Pokanoket- og Wampanoag-indianerne. Eliot havde tidligere forsøgt at kristne også disse stammer, men forgæves, og det fortælles, at Philip efter at have lyttet til Eliots prædiken gik hen til ham og tog fat i en knap i hans frakke og sagde, at han brød sig lige så lidt om evangeliet som om Eliots knap!

Da kampene med indianerne begyndte, blev de Eliotske indianerlandsbyer rømmet, skønt Eliot forsikrede, at deres indbyggere stod på de hvides side mod deres stammefrænder. Indianerne i landsbyerne blev i huj og hast deporteret til en ø uden for Boston, hvor mange døde på grund af vanrøgt. Eliot og Gookin gjorde hvad de kunne for at hjælpe, men blev mødt med megen kulde og direkte modstand fra englændernes side, og deres protester mod at tilfangetagne indianere blev solgt som slaver, blev der heller ikke taget hensyn til. Senere i krigens slutning fik en del af de internerede indianere dog lov til at kæmpe på de hvides side, og det var en af disse loyale indianere, der dræbte kong Philip.

Da freden var sluttet, måtte den ikke længere unge John Eliot i gang med at bygge op, hvad krigen havde ødelagt, og han skriver i sin kirkebog: „When the Indians were hurried away to an Iland at half an hours warning, pore soules in terror yei left theire goods, books, bibles, only some few carried yr Bibles, the rest were spoyled & lost. So yt when ye wares wre finished, & yei espicially bewailed yr want of Bibles, ys made me meditate upon a 2d impression of o'r Bible, & accordingly tooke paines to revise the first edition“.

Til hjælp ved oversættelsen fik han en afskediget præst John Cotton, der var meget kyndig i det indianske sprog og især i nogle dialekter, som Eliot ikke var så fortrolig med, så hele bibelteksten gennemgik en meget grundig og nyttig revision. Efter at Eliot overfor New England-kompagniet i London havde berettet om, hvordan indianerne „beg, cry, entreat for bibles“, lykkedes det at få kompagniets støtte til en ny udgave.

Den forelå færdig i 1685 og var trykt af Samuel Green, idet Marmaduke Johnson var død i 1674, efter at han i 1665 havde fået sit eget trykkeri og de følgende år dels konkurrerede med og dels til tider samarbejdede med Green.

Af denne anden udgave, der blev trykt i et oplag på 2000, er kun et fåtal bevaret, men også af denne ejer Det kongelige Bibliotek et eksemplar. Det er muligt, at også det stammer fra det Thottske bibliotek, i hvert fald har Otto Thott haft bogen, men efter auktionskatalogen skulle den være solgt til Universitetsbiblioteket, der imidlertid ikke ejer værket, så det er muligt, at det er det Thottske eksemplar, der er nået til Det kongelige Bibliotek.

Eksemplaret er ikke ganske komplet, idet de tre sidste blade mangler, og en kortfattet kollationering ser således ud:

Bl. 1: tomt.

Bl. 2: Titelblad i stregramme og ramme sammensat af agern- og fleur-de-lis-røskener og med titel: *MAMUSSE / WUNNEETUPANA-TAMWE / UP-BIBLUM GOD / NANEESWE / NUKKONE TESTAMENT / KAHWONK / WUSKU TESTAMENT.* / Ne quoshkinnumuk nashpe Wuttinneumoh *CHRIST* / noh ascowesit / *JOHN ELIOT.* / Nahohtôeu ontchetôe Printenœmuk / *CAMBRIDGE.* / Printeuœp nashpe *Samuel Green.* MDCLXXXV. [5: Hele / hellige / Guds bibel / både / gamle testamente / og også / nye testamente. / Oversat af tjeneren af Christus / ved navn / John Eliot / Anden forøgede udgave. Cambridge. / Trykt af Samuel Green. 1685].

Bl. 3-427 (m. arksignatur A-Ppppp1): Det gamle testamente.

Bl. 428a: tomt.

Bl. 428b: Indholdsoversigt over hele biblen.

Bl. 429: Titelblad i røskeneramme med titel: *VVUSKU / WUTTESTAMENTUM / NUL-LORDUMUN / IESUS CHRIST / Nuppoquohwusuaeneumun.* / *CAMBRIDGE, Printed for the Right Honourable / CORPORATION in London, for the / propogation[!] of the Gospel among the In- / dians in New-England 1680.*

Bl. 430-605 (m. arksignatur A2-Yy): Det nye testamente og Davids salmer.

Bl. 606-608: mangler.

Biblen er trykt med det samme materiel og i det store og hele på samme måde som førsteudgaven, dog er der foran hvert kapitel indføjlet et ganske kort engelsk resumé af indholdet. Eksemplaret, der er et af dem, der skulle spredes blandt indianerne, er indbundet i et ret dårligt udført kalveskindsbind uden ornament, bortset fra blindtrykte linier langs ryggens fire ægte bind. Der kan næppe være tvivl om, at bindet er udført i New England umiddelbart efter udgivelsen, idet det da blev købt af et af de store navne i Massachusetts' historie, købmanden Joshua Scottow, der som barn eller som ganske ung sammen med sin moder, der var enke, og sin broder, Thomas, krydsede Atlanterhavet på et af de første udvandrerskibe. Scottow udgav et par småskrifter, hvoraf det ene, „Narrative of the Planting of the Massachusetts Colony, Anno 1628“, udkom anonymt 1694 fire år før Scottow døde 80 år gammel¹⁾.

¹⁾ Optrykt i Collections of the Massachusetts Historical Society, 4. ser. Vol. 4, 1858, p. 279-330. Om Scottow se bl. a. sstds., 2. ser. Vol. 4, 1816, reprinted 1846, p. 100-104.

Eliotbiblen havde han dog allerede i 1686 skænket til en af sine landsmænd, der bagpå fribladet skrev: Ex dono Mr. Joshua Scottow. 1686. / George Burrough his bible. Den nye ejermand er utvivlsomt den for sin tragiske skæbne bekendte præst i Falmouth, George Burroughs¹⁾, der den 19. august 1692, 42 år gammel, blev henrettet for trolddom. Han blev et af de mange ofre for de fanatiske og uhyggelige hekseprocesser, som da fandt sted i Salem.

Hvordan Eliotbiblen fra Falmouth er kommet til Danmark, lader sig ikke efterspore. På fribladets Forside står foruden en prisangivelse „7/9“ (?) og et „o“ et næsten ulæseligt navn, der godt kunne se indiansk ud.

Da John Eliot med stolthed kunne notere færdiggørelsen af den anden udgave af sit mesterværk, bibeloversættelsen, var han en gammel mand. Han kunne se tilbage på et langt liv i sejt arbejde for at kristne og hjælpe „people without Law, without Letters, without Riches, or Means to procure any such thing; a People that sate as deep in Darkness, and in the shadow of Death, as (we think) any since the Creation“²⁾. Hans arbejde havde på mange måder båret god frugt, og hans mistrøstige udtalelser i 1651 „I have no hope to see the Bible translated, much less printed in my dayes“ var blevet gjort grundigt til skamme.

I sine sidste leveår opnåede han at få nedennævnte tre indianske bøger udgivet, men i 1690 var hans kræfter udtømte; den 21. maj dette år døde han i Roxbury, hvis sjælehyrde han havde været i mere end et halvt århundrede.

De to sjældne indianske bibler i Det kongelige Bibliotek fortæller os meget om en såre interessant epoke i den vestlige kulturs historie og giver os mange bidrag til Nordamerikas første bogtrykkeris historie.

Højdepunkterne heri var netop trykningen af de indianske bibler, og også trykkeriets sidste år stod i indianermissionens tegn. 1687 tryktes en ny udgave af Eliots „Indian Primer“, næste år en anden udgave af hans oversættelse af Baxters „Call to the Unconverted“, 1689 kom Thomas Shepards „Sincere Convert“, oversat til indianersproget, ligeledes af John Eliot, og 1691 trykte Samuel Green og hans søn Bartholomew en oversættelse af John Cottons „Spiritual Milk for Babes, drawn from the Breasts of both Testaments“. Da var Samuel Green en gammel mand, der havde ledet Cambridge-pressen i over fyrretyve år, og skønt han havde flere sønner, der gik i hans fodspor som bogtrykkere, ønskede ingen af dem at fortsætte faderens trykkeri; de søgte til Boston, der nu

¹⁾ Appletons' Cyclopædia of American Biography, Vol. I, 1887, p. 470.

²⁾ Fortalen til 1663-udgaven af biblen, p. (2).

var blevet hovedbyen i Massachusetts. Det sidste større værk, vi kender fra Samuel Greens værksted, er Cotton Mathers „Ornaments for the daughters of Zion. Or the character and happiness of a vertous woman“, 1692. Få måneder efter blev trykkeriet nedlagt, og Bartholomew Green tog med sig til Boston, hvad han kunne bruge til sit trykkeri der. En del fa det materiel, som stammede fra trykkeriets grundlæggelse i 1639, har man sikkert ikke ment det umagen værd at flytte med, og det er blevet tilbage i det såkaldte Indian College i Harvard universitetets gård, hvor trykkeriet havde til huse. I hvert fald har man fundet to Harvard-studenter, Walter Price's og Joseph Mors' exlibris, trykt i 1693 med materiel, der stammer helt tilbage til Stephen Daye's tid.

Cambridge-trykkeriets halvthundredårige historie er historien om Nordamerikas „inkunabeltid“; dets omfattende betydning for det lille samfund i den nye verden er det ikke her stedet nærmere at behandle, det må være tilstrækkeligt at citere, hvad en førende amerikansk boghistoriker L. C. Wroth skriver i Hellmut Lehmann-Haupts værk om „The Book in America“ (2d ed., 1951): „No other press of the whole colonial period partook to the same degree of the qualities of the learned presses of Europe, or maintained so successfully the great traditions of the craft as an intellectual force in the midst of a new and rude environment. Its inability to show the production of any work of imaginative secular literature was not an item in its discredit. In New England, and elsewhere in a country of laborious living, that particular flower of the spirit came to blossom only in the relative leisure of the next century. Nor did that press concern itself to any extent with material affairs of the people, with the farming, fishing, buying, selling, and building by which they lived. It had been established to advance the work of church and commonwealth. Within that limitation it was a successful concern, surpassing, it may be, the expectations of its founder“). Det er sikkert ganske rigtigt; Josse Glover, præsten fra Sutton, forestillede sig næppe, at det beskedne trykkeri, han i 1638 tog med sig ombord på *John of London*, og som han jo iøvrigt ikke oplevede at se i virksomhed, skulle få den indflydelse på samtiden, som det fik, og lægge grunden til den amerikanske bogproduktion, der, ifølge Evans' bibliografi, i 1783, da kolonitiden var forbi, var nået op på ialt ca. 18.000 forskellige tryk, og i vore dage er steget til den imponerende højde af, foruden titusinder af tidsskrifter, blade, småtryk o. l., ca. 12.000 egentlige bøger om året.